

**ՆԱՎԹԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՑԻ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ 1960-1970 ԹԹ.**

Այսած 1950-ական թթ. վերջից մավթի դերը Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման գործընթացում զգալիորեն մեծանում է: Նավթից ստացվող եկամուտներն աստիճանաբար դառնում են պետական բյուջեի ֆինանսավորման հիմնական միջոցը և նպաստում Իրանի դեկավար օղակների կողմից արտաքին քաղաքականության ակտիվացմանն ու վերանայմանը: Կառավարությունը ՕՊԵԿ-ի՝ շրջանակներում այլ մավթարդյունաբերող երկրների հետ մեկտեղ սկսում է պայքարել արևմտյան խոշոր մավթային մենաշնորհների դեմ՝ ավելի նպաստավոր պայմաններով համագործակցելու նպատակով: Նավթի և գազի արդյունաբերությունը դարձել էր Իրանի տնտեսության առավել արագ զարգացող ճյուղը:

1950-ական թթ. վերջին և հատկապես 1960-ական թթ. սկզբին Պարսից ծոցը Իրանի արտաքին քաղաքականության մեջ գլխավոր դեր սկսեց խաղալ, որը կապված էր տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության թուլացման, արաբական ժողովուրդների կողմից ազգային-ազատագրական շարժումների բարձրացման, Արևմուտքի մավթային մենաշնորհատերերի կողմից Պարսից ծոցի ավազանի և մայրցամաքային ծանծաղուտի մավթային աղբյուրներին տիրանալու միտումների հետ:

Նավթային շահերը մույնպես նշանակալից դեր ունեցան Իրանի կառավարության կողմից Պարսից ծոցում քաղաքական ակտիվացման գործում: Նավթային եկամուտների դերը աստիճանաբար ավելի էր մեծանում երկրի տնտեսական զարգացման ֆինանսավորման հարցում: Սիևնույն ժամանակ Խուզիսթանում և Պարսից ծոցի մայրցամաքային ծանծաղուտում նոր հարուստ մավթի և գազի հանքաշերտերի հայտնագործումը ավելի էր կարևորում հարավ-արևմտյան շրջանների նշանակությունը Իրանի տնտեսության, հարևան արաբական պետությունների, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունների համակարգում: Իրանին սուռավիլ անհիմնզտացնում էին Արաբական Արևելքի երկրների ծայրահեղ ազգայնականների տարածքային ունեցվածությունները Խուզիսթանի նահանգի նկատմամբ, որտեղ բնակչության զգալի մասը արաբներ են: Այդ տագնապը ավելի էին խորացնում ամերիկացիները՝ տարածաշրջանում Ջամալ Նասերի գլխավորությամբ Եգիպտոսի ազդեցության տարածման սպառնալիքով, միևնույն ժամանակ Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի, ինչպես նաև վերջինի հպատակության տակ գտնվող Պարսից Ծոցի որոշ իշխանությունների միջև դեռ վաղ ժամանակներից գոյություն ունեին տարածքային վեճեր: Բացի այդ առկա էին սահմանային տարածայնություններ Իրանի և Իրաքի միջև:

Հատկանշական է, որ ծովի ընդերքում մավթի և գազի հարուստ

պաշարների հայտնաբերումից հետո Իրանի, Իրաքի և Սաուդյան Արաբիայի կառավարությունները 1959թ. ապրիլի 12-ին ընդունեցին ջրային գոտու 12 մղոն շառավղով բաժանման սկզբունքը, որը պաշտոնապես բողոքարկեցին ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները: 1955թ. հունիսի 19-ին ընդունվեց Իրանի կողմից իր տարածքը հարող մայրցամաքային ծանծաղուտի նկատմամբ երկրի իրավունքների մասին օրենքը³: Մայրցամաքային ծանծաղուտի սահմանագծման հարցն առաջացել է 1950-ական թթ. վերջից, երբ հնարավոր դարձավ Պարսից ծոցի ընդերքի նավթի հանքաշերտերի շահագործումը: 1957-1958թթ. Իրանում գործող համատեղ ընկերությունները, որոնց մեջ ընդգրկվում էին ԻԱՆԸ-ը և ամերիկյան ու իտալական նավթային մենաշնորհները, սկսեցին Իրանի մայրցամաքային ծանծաղուտում նավթի արդյունահանման աշխատանքներ տանել: Միևնույն ժամանակ մի շարք արևմտյան և ճապոնական մենաշնորհատերեյ նավթային կոնցեսիաներ են ստանում Սաուդյան Արաբիայի, Զուվեյթի, Օմանի, Բահրեյնի և Ղատարի ծանծաղուտներում: Մակայն Իրանի և տարածաշրջանի այլ երկրների մայրցամաքային ծանծաղուտների սահմանագատումը պաշտոնապես չէր կատարվել, ինչը այդ երկրների մեջ լուրջ հակասությունների առիթ էր դառնում:

Երբ 1963թ. ապրիլին ԻԱՆԸ-ը (Իրանի ազգային նավթային ընկերություն) Պարսից ծոցի հյուսիսային շրջանի երկու տեղամասերի վաճառք հայտարարեց, Իրաքը, Սաուդյան Արաբիան և Զուվեյթը հանդես եկան բողոքարկումներով՝ պատճառաբանելով, թե Իրանը խախտում է իրենց երկրների ինքնիշխանությունը⁴:

Հարցի լուծման համար 1963թ. հոկտեմբերին Ժնևում հանդիպեցին Իրանի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի և Զուվեյթի ներկայացուցիչները, սակայն նրանք որևէ դրական արդյունքի չհասան: Բայց նույն թվականի նոյեմբեր ամսին Իրանի և Իրաքի ներկայացուցիչները պայմանավորվեցին վիճարկելի տարածքներում համատեղ շահագործել նավթը⁵:

1965թ. վերջին Իրանը մայրցամաքային ծանծաղուտի սահմանագծման և նավթի շահագործման վերաբերյալ համաձայնառության եկավ նաև Սաուդյան Արաբիայի հետ, ինչը նախատեսում էր Իրանի գերիշխանությունը Ֆարս և Սաուդյան Արաբիայի՝ էլ-Արաբիա կղզիների նկատմամբ: Համաձայնագիրը նախապես ստորագրվել էր Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալի 1965թ. դեկտեմբերին Իրան կատարած այցի ժամանակ, սակայն այն չհաստատվեց Մեջլիսի կողմից և գործի չդրվեց⁶:

Ենթադրում ենք, որ Իրանի կողմից այդ համաձայնագիրը չհաստատելու փաստը մասամբ բացատրվում է Իրաքի և Զուվեյթի բացասական վերաբերմունքով Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի միջև անջատողական համաձայնագրի ստորագրման նկատմամբ: Առկա է նաև կարծիք, թե պատճառը նավթային ընկերությունների կողմից Սաուդյան Արաբիային բաժին ընկած հատվածում մեծ նավթային պաշարների գոյության մասին տարածված լուրերն էին⁷:

Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի միջև տվյալ խնդրի լուծման բար-

դացման հարցում հավանաբար իր գործում մասնակցությունը ունեցավ նաև Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, որը 1967թ. վերջին իր ռազմական ուժերը դուրս էր բերել Ադենից և մտավախություն ունենալով վերջնականապես կորցնել իր տնտեսական և քաղաքական դիրքերը՝ Պարսից ծոցում ձգտում էր իրանական կառավարության հետ սերտ հարաբերություններ ունենալ:

Դեռևս 1965թ. սեպտեմբերին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ջ. Թոմսոնը Իրանի կառավարության հետ բանակցություններից հետո հայտարարեց, որ Պարսից ծոցի գոտում և ամբողջ Միջին Արևելքում Անգլիան և Իրանը ունեն մնամատիպ շահեր: Այս հանդիպումներն ավարտվեցին 1966թ. օգոստոսին Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ժամանակակից զենքի և ռազմական զինամթերքի գնման համաձայնագրի ստորագրումով:

ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարությունները վարժում էին սրել Իրանի և հարևան արաբական պետությունների միջև հարաբերությունները: Արևմտյան քաղաքագետները դիմում էին զանազան սադրանքների Եգիպտոսի և տարածաշրջանի երկրների հարաբերությունների վատթարացման և միմյանց միջև թշնամություն սերմանելու նպատակով: Այսպես, 1967թ. փետրվարին պահպանողականների առաջնորդ Ալեք Դուգլաս-Հյուն հայտարարեց. «Եթե Եգիպտոսը գրավի Ադենը, Պարսից ծոցի մուտքը վտանգի տակ կհայտնվի, և Իրանն ու Սաուդյան Արաբիան ստիպված կլինեն արագորեն գործել, իսկ ԽՍՀՄ-ը հավանաբար կօգտագործի ստեղծված իրավիճակը տարածաշրջանում կոմունիզմի տարածման համար»⁹:

1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո Մեծ Բրիտանիան ավելի ակտիվացրեց իր դիվանագիտական գործունեությունը Պարսից ծոցում: Անգլիայի արտգործնախարար Գ. Ռոբերտսը երկակի այցելություններ կատարեց Թեհրան և ծոցի արաբական երկրներ՝ զադտնի հանդիպելով տեղական ղեկավար մարմինների հետ: Հարկ է նշել, որ բրիտանական կառավարությունը ելնելով ֆինանսական ճգնաժամից՝ ստիպված էր վերացնել իր ռազմական կայանները «Մուեզից արևելք» և ցանկանում էր Իրանն ու Սաուդյան Արաբիան դարձնել իր շահերի պաշտպանը Պարսից ծոցում¹⁰:

1968թ. հունվարի 19-ին ԱՄՆ-ի փոխպետքարտուղար Յ. Ռոսթոուն հայտարարեց Արևմուտքի կողմից Մերձավոր և Միջին Արևելքում նոր ուսգնական դաշինք ստեղծելու մտադրության մասին, ինչին միանգամայն բացասաբար արձագանքեցին ինչպես տարածաշրջանի երկրներում՝ մասնավորապես Զուվեյթում և Սաուդյան Արաբիայում, այնպես էլ Մեծ Բրիտանիայում, որակելով այն որպես ԱՄՆ-ի կողմից բրիտանացիների հեռանալուց հետո Պարսից ծոցում առաջացած «վակուումը» իր շահերին համապատասխան լրացնելու փորձ¹¹: ԱՄՆ-ը մտադիր էր Պարսից ծոցի անվտանգության ապահովման հարցը դնել հենց տեղական պետություններից որևէ մեկի վրա: Բարձրաստիճանի պաշտոնյան նշել էր, որ տարածաշրջանում կան պետություններ, ինչպես Սաուդյան Արաբիան, Իրանը,

Թուրքիան, Պակիստանը, Բուվեյթը, որոնք կարող էին ստանձնել Պարսից ծոցի անվտանգության ապահովողի դերը¹², սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այդ կարևոր դերը ԱՄՆ-ը կարող էր վստահել կամ Իրանին, կամ Սաուդյան Արաբիային:

Անգլիական ղեկավար օղակները չէին հաշտվում Պարսից Ծոցում իրենց ազդեցության թուլացման մտքի հետ և ջանքեր էին գործադրում այնտեղ ինչ-որ չափով մնալու ուղղությամբ: 1968թ. փետրվարին հայտարարվեց Սեմ Բրիտանիայի հովանու տակ Պարսից Ծոցի իշխանությունների դաշնության ստեղծման մասին: Սակայն իշխանությունների միջև եղած տարաձայնությունների և Իրանի կողմից ցուցաբերված հակազդեցության պատճառով այդ կառույցը դեռևս վերջնականապես չկազմավորված փլուզվեց¹³:

Իրանն ու Սաուդյան Արաբիան չցանկանալով բորբոքել ազգային ազատագրական շարժումը Արաբական Արևելքում և հատկապես խուսափելով Եգիպտոսի հետ հարաբերությունների վատթարացումից՝ որոշում են սեփական ուժերով լրացնել անգլիացիների դիրքերի թուլացումից Պարսից Ծոցում առաջացած «վակուումը»: Արդյունքում 1968թ. հոկտեմբերի 24-ին Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի միջև կնքվեց Պարսից Ծոցում մայրցամաքային ծանծաղուտի և նավթի շահագործման սահմանագծման համաձայնագիրը, որի հիմքն էին կազմում 1965թ. դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագրի կետերը¹⁴:

Հաշվի առնելով Բահրեյնի ազգաբնակչության ցանկությունը և ձգտելով շտկել հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի հետ՝ Իրանի կառավարությունը համաձայնվեց 1970թ. մարտին Անգլիայի հետ միասին դիմել ՄԱԿ՝ Բահրեյնի քաղաքական կարգավիճակի որոշման համար: 1970թ. մայիսին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ընդունեց Բահրեյնի ժողովրդի պահանջը այդ երկրին ինքնիշխան պետության կարգավիճակի շնորհման խնդրանքը¹⁵:

1971թ. Բահրեյնը և Ղատարը դարձան անկախ պետություններ: 1971թ. դեկտեմբերի 2-ին նախկին Պայմանագրային Օմանի վեց արաբական իշխանությունները հայտարարեցին նոր պետության՝ Միացյալ Արաբական Էմիրությունների (ՄԱԷ) ստեղծման մասին: ՄԱԷ-ի ստեղծմանը զուգորդեց Անգլիայի ռազմական ուժերի կողմից Պարսից ծոցը պաշտոնապես լքելու փաստը: 1971թ. նոյեմբերի 30-ին Իրանն Անգլիայի հետ պայմանավորվածության ներքո գործ իջեցրեց Սեմ ու Փոքր Թումբեր և Աբու Մուսա երեք կղզիներում, որոնց նկատմամբ վաղուց հավակնություններ ունեց: Սակայն, քանի որ այդ կղզիները գտնվում էին Շարժա և Ռաս-ալ Հայմա Էմիրությունների իրավասության ներքո, իրանական զորքի ներխուժման հարցը բողոքարկեցին արաբական պետությունները և ժամանակավոր խոչընդոտեցին երկրին ՄԱԷ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը¹⁶: Միայն 1972թ. հոկտեմբերի 28-ին ՄԱԷ-ի հետ Իրանը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց:

Իրանը ամեն կերպ փորձում էր իր տնտեսական և քաղաքական

ազդեցությունը տարածել Պարսից և Օմանի ծոցերի արաբական փոքր պետությունների վրա: Այդ հարցում նա նշանակալից հաջողության հասավ Օմանի նկատմամբ, որտեղ 1970թ. հուլիսի 23-ին իշխանության եկավ Ղաթուս իբն Սաիդ սուլթանը: 1972թ. օգոստոսին երկու երկրների միջև կնքվեց համաձայնագիր, ըստ որի Իրանը պարտավորվեց Օմանին ռազմական, քաղաքական և տնտեսական օգնություն ցուցաբերել¹⁷:

Իրանի կառավարությունը ելնելով իր նախային, տնտեսական և աշխարհաքաղաքական շահերից Պարսից ծոցի երկրների հետ վարում էր համագործակցության ընդլայնման քաղաքականություն: Սակայն Պարսից ծոցի արաբական պետությունները և հատկապես Սաուդյան Արաբիան, հանդիմանում էին Իրանի կողմից տեղական ռազմական դաշինք ստեղծելու առաջարկներին՝ մտավախություն ունենալով, որ Իրանը այդ դաշինքում կարող էր ղեկավար դեր ստանձնել: Ինչևէ, 1972թ. դեկտեմբերին Իրանն ու Սաուդյան Արաբիան պայմանավորվեցին ստեղծել Պարսից ծոցում կայունության պահպանման և վտանգավոր տարրերի դեմ պայքարելու համատեղ կոմիտե¹⁸:

Իրանի և Իրաքի հարաբերություններն ավելի բարդ բնույթ էին կրում: Իրաքյան Հանրապետության ստեղծումից հետո նրանց միջև ավելի հաճախակի դարձան տարածքային և սահմանային հարցերի շուրջ տարաձայնությունները: Այսպես, 1961 և 1965թթ. Շատ-էլ-Արաբ գետի նավարկության պայմանների շուրջ վեճեր ծագեցին¹⁹: Իսկ Նավթեշահ և Նավթխանե նավթային շրջաններում, որտեղ երկու երկրների միջև սահմանը զծված չէր, տեղի ունեցող ընդհարումները հաճախակի երևույթ էին դարձել: Երկու երկրների հարաբերություններում նշանակալից դեր էր խաղում հատկապես քրդական հարցը: Իրանի ղեկավարությունը ցանկանալով թուլացնել Իրաքի կառավարությունը ժամանակ առ ժամանակ նյութապես հովանավորում էր քուրդ ապստամբներին²⁰: Իր հերթին Իրաքի կառավարությունը խոչընդոտում էր Իրանի կողմից որոշ արաբական պետությունների հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Հենց Իրաքի քաղաքականությունից ելնելով՝ Իրանը երկար ժամանակ չէր կարողանում մայրցամաքային ծանծաղուտի սահմանագծման վերաբերյալ Քուվեյթի հետ համաձայնագիր կնքել:

Այս հանգամանքները չխանգարեցին Իրանի և Իրաքի միջև հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված աշխատանքներին, ինչը նրանց ստիպում էին երկու երկրների նավթային և տնտեսական շահերը, հատկապես՝ ՕՊԵԿ-ի շրջանակներում քաղաքականության կոորդինացումը: Նշանակալից էին 1966թ. դեկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած երկու երկրների արտգործնախարարների հանդիպումը և մինչև 1967թ. հարաբերությունների լարվածության վերացմանը ուղղված միջոցառումները²¹:

1968թ. Իրաքի արտգործնախարարի՝ Իրան կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ կողմերը որոշեցին համատեղ համձայնագրված ստեղծել՝ երկրների միջև վիճելի և այլ հարցերի լուծման հավանական եղանակներ առաջադրելու նպատակով²²:

1968թ. հուլիսին իրաքյան հեղաշրջումից հետո իրանա-իրաքյան բանակցությունները չդադարեցին: Սակայն երկու երկրների 1968-1969թթ. քաղաքական գործիչների համդիպումները էական արդյունք չտվեցին: 1969թ ապրիլի 19-ին Իրանի կառավարությունը օգտվելով Իրաքի ներքաղաքական վիճակից, հայտարարեց երկրների միջև 1937թ. կնքված պայմանագիրը անվավեր ճանաչվելու մասին, որը մախատեսում էր Շատտ-էլ-Արաբի մավարկության պայմանները և երկրների հարավային սահմանագիծը, և փաստորեն իր գերիշխանության տակ վերցնում գետի ջրավազանի մի մասը: 1971թ. դեկտեմբերին Իրանի զինված ուժերի կողմից Հորմուզի ջրանցքի երեք կղզիներ մուտք գործելուց հետո Իրաքը խզեց իր դիվանագիտական հարաբերություններն Իրանի հետ, որը 1972թ. բերեց սահմանային ռազմական ընդհարման²³: 1973թ. աշնանը հերթական արաբա-իսրայելյան պատերազմի ընթացքում Իրաքի առաջարկով դիվանագիտական հարաբերությունները վերականգնվեցին, սակայն միջպետական հարաբերությունները վերջնական բարելավվեցին միայն 1975թ:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ 1960-ական թթ. Իրանին հաջողվեց ամրապնդել իր դիրքերը Պարսից ծոցում և բարելավել, որոշ բացառություններով, հարաբերությունները հարևան արաբական պետությունների հետ: Միաժամանակ այն քաղաքական իրավիճակը, որը ստեղծվել էր Անգլիայի հեռացումից հետո, Իրանի դեկավար օդակների մոտ առաջացրել էր ռազմական ուժերի ընդլայնման և տնտեսական մվաճողության միջոցով Ծոցում իրենց քաղաքական ազդեցության ընդլայնման մտադրություն: Կապիտալիստական խոշոր պետությունները սատարեցին Իրանի կողմից Պարսից ծոցում հիշխող և հզոր պետության կարգավիճակ ձեռք բերելու ձգտումը՝ տեսնելով Իրանին որպես իրենց մավթային և ռազմավարական շահերի պաշտպանը տարածաշրջանում:

Չնայած ԱՄՆ-ը և Անգլիան Պարսից ծոցում որպես իրենց շահերի մյուս պաշտպան տեսնում էին Սաուդյան Արաբիան, այնուամենայնիվ նրանք երբեմն դիտավորյալ նպատակում էին Թեհրանի և էր-Ռիադի միջև մրցակցության ուժեղացմանը, ինչը կատարվում էր ՕՊԵԿ-ի երկու առաջատար անդամների մերձեցմանը խոչընդոտելու նպատակով, քանի որ վերջինի հեղինակության բարձացումը խիստ անհանգստություն էր առաջացնում խոշոր մավթային մենաշնորհների շրջանում:

ALBERT KHACHATURYAN

OIL AND RELATIONS OF IRAN WITH PERSIAN GULF STATES IN 1960-1970

It has been suggested that Iran's relations with the Gulf oil-producing Arab states have had cooperative and competitive dimensions. While enjoying similar interests in maintaining the high price of oil, the improvement of concessions, and maintenance of the flow of oil, interests have diverged and the competitive dimension has intruded on the rate of production of individual countries. Throughout the decade the Iran government has sought to regain its position as the Gulf's leading oil producer and has adopted a hard

line attitude toward both the oil companies and the other producing states in pursuit of this goal.

ՀԱՆՐԱՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Organization of Petroleum Exporting Countries.
2. Նախկինում Իրանի կողմից Պարսից Սոցում դիրքերը ամրապնդելու ձգտումներին համառոտորեն ընդդիմանում էր Մեծ Բրիտանիան: 1927թ. նոյեմբերի 22-ին Մեծ Բրիտանիային ուղղված հայտագրով Իրանի կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց Բահրեյնի կղզիների վերաբերյալ իր հավակնությունների մասին: Հետագայում Իրանը բազմիցս հայտագրեր ուղարկեց Անգլիային. որոնցով պնդում էր, որ այդ կղզիները բուն կերպով տարանջատվել էին Իրանից: 1957թ. Իրանի Մեջլիսը ընդունեց Բահրեյնը պաշտոնապես Իրանի կազմի մեջ ընդգրկվելու մասին օրենքը: Shu' 62 مهودي ع. سياست خارجی ایران در دوران پهلوی، تهران، 1375، ص. 62
3. Al-Baharna H.M., The Legal Status of the Arabian Gulf States. A Study of their Treaty Relations and their International Problems, L., 1968, p. 279-280. Համաձայն մայրցամաքային ծանծաղուտի վերաբերյալ Ժնևյան կոնվենցիայի 1958թ. ապրիլի 26-ի որոշման, որն ուժի մեջ մտավ 1964թ. նոյեմբիս 10-ին. մայրցամաքային ծանծաղուտին են վերաբերվում ծովի ընդերքի և մակերեսի այն ստորքայա շրջանները, որոնք հարում են ավիին և գտնվելով 200մ և ավելի խորությամբ, թույլ են տալիս կատարել այդ շրջանների բնական ռեսուրսների շահագործումը, տես՝ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, Вып. XXIII. М., 1970, с. 101.
4. The Middle East Journal, vol 6, No. 2, 1964, p. 326.
5. Chubin Sh., Zabih S., The Foreign Relations of Iran. A Developing State in a Zone of Great Conflict. Berkley-L.A., L., 1974, p.176.
6. Chubin Sh., Zabih S., նշվ. աշխ., էջ 291:
7. Chubin Sh., Zabih S., նշվ. աշխ., էջ 291-292:
8. Kayhan International. 01.09.1966.
9. Orient, 1967, No. 2, p. 66.
10. Calvocoressi P., Britain and the Middle East. Political Dynamics in the Middle East, N. Y., 1972, p. 443-444.
11. Chubin Sh., Zabih S., նշվ. աշխ., էջ 237:
12. Драмбян Г., Персидский залп без романтики, М., 1968, с.51.
13. Драмбян Г., Персидский залп между прошлым и будущим. Международная жизнь, 1970, No.9, с. 67.
14. Համաձայնագրի տեքստը տես՝ International Legal Materials: Current Documents, VIII(May, 1969), pp. 493-496; Echo of Iran (political ed.), Oct. 30, 1968.
15. Swearingen Will D., Sources of Conflict Over Oil in the Persian/Arabian Gulf, The Middle East Journal, Vol. 35, No. 3, 1981, p. 328.
16. Медведко Л.И., К востоку и западу от Суэца, М., 1980, с. 196.
17. Griffith W.E., Iran's Foreign Policy in the Pahlavi Era, Iran Under The Pahlavis, edited by G. Lenczowski, Stanford, 1978, p. 380.
18. Hammond P. Y., An Introductory Perspectives on the Middle East, Political Dynamics in the Middle East., N. Y., 1972, p. 25-26.
19. Binder L., Iran's Potential as a Regional Power. Political Dynamics in the Middle East., էջ 385:
20. Griffith W.E., նշվ. աշխ., էջ 381:
21. Shu' Chubin Sh., Zabih S., նշվ. աշխ., էջ 176-180:
22. سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی، նշվ. աշխ., էջ 356:
23. Kayhan International, 18.12.1971.